

פסיקה, שכל ישר ואנושיות

אליקים רובינשטיין

לרבי אברהם פרנק לאורך ימים טובים
מזן העושים לתקומת המדינה ולביצורה
ועוסק בצורכי ציבור ויחיד באמונה.

הקדמה

מבחינת זמן היכתבם, דברים אלו חוברו כדי לציין מלאת יובל שנים להילקחו לגנזי מרומים של הרב צבי פסח פראנק זצ"ל, שהיה רבה של ירושלים לאורך כרבע מאה, וישב בה על מדין כדיין וכאב בית דין יותר ממחצית המאה. מבחינת התוכן יועלו כאן כמה היבטים הקשורים לתולדותיו ולפעולתו רבת ההיקף, נושאים שנסקרו בבימות רבות.¹ חשוב שהקורא יהיה מודע לנקודת המבט של הכותב; ענייני ברב פראנק צומח מתוך שילוב בין עיסוקי במשפט בזיקה מיוחדת למשפט העברי והאפשרויות ליישומו בחיי המעשה, לבין ענייני בהיבט האנושי של העולם המשפטי (דוגמה לשילוב מסוג זה היא תקנת עגונות שבה ידובר להלן בהרחבה). המבט הוא אפוא אישי ובא כדי להביע את הערכת הגדולה לדמות הרב פראנק כפוסק וכמנהיג הלכתי.

בחיי הארוכים זכה הרב בראש וראשונה לשם של גאון בתורה, אבל תורתו לא נשארה בדל"ת אמותיו; תורה זו התבטאה לא רק בכתבים חשובים של חידושים, אלא שימשה גם מסד לפסיקה ענפה ולהנהגה, למעמד רם של הוראה הלכתית. לאו מילתא זותרתא היא שהרב פראנק זכה וזוכה להוקרה בחוגים רבים; הן בחוגים חרדיים - הוא נתפס ב'סופו של יום' כרב חרדי, אשר גדולתו בהנהגה ובפסיקה הלכתית, והן בחוגים ציוניים דתיים, ואפילו בקרב כאלה שאינם דתיים, ובהקשר זה אעיד עליו בהמשך הדברים את השופט חיים כהן ע"ה. נודעת כמדומה משמעות לעובדה שצאצאי הרב פראנק המצויים בכל החוגים הללו ממשיכים, כל אחד ואחת בדרכו שלו, את שלשלת הזהב המשפחתית, בין אם נגדיר אותה

1 רשימה של פרסומים נבחרים בנידון מופיעה בפתח דבר לקובץ זה.

כתורנית, ובין אם ציונית, ובין אם שתיהן. המשפחה כידוע גם הקריבה קרבנות; היו מנכדי הרב שנפלו במאבק לתקומת ישראל בארצו, והם שני בני בתו, יוסי קפלן שנפל בקרב עם מחבלים בבקעה בתשכ"ט, ויהונתן קפלן שנפל בתעלת סואץ במלחמת יום הכיפורים (קדם להם עמיקם אבנר קפלן שנפטר בתאונה בקיבוץ תל-קציר בתשכ"ט).

אפשר לומר כי רגלו האחת של הרב הייתה נטועה ביישוב הישן, והאחרת - ביישוב החדש. הרב פראנק שירת את הציבור תחת שלטון של שלוש 'מלכויות', החל באימפריה העותמאנית, עבור למנדט הבריטי, ובתריסר שנותיו האחרונות - במדינת ישראל הריבונית; שלוש מלכויות הן וגם שלוש תקופות, בחיי הארץ והאומה ובחיי הרב. התקופה העותמאנית הקבילה לימיו העיצוביים, עיצוב דמותו כאישיות תורנית וכפוסק בעל אומץ. תקופת השלטון הבריטי ראתה את עלייתו לתפקיד מרכזי כאב בית דין בעולם הדיינות וברבנות, אבל היא חזתה גם במאורעות תרפ"ט, כשאחותו ינטה, בעלה הרב אברהם יעקב אורלנסקי, רבה של זכרון יעקב, ובני משפחתם הי"ד נספו בטבח בחברון. ולבסוף, תקופת המדינה הייתה לדידו חידוש מבורך, חידוש שהשתלב רעיונית בדרך המשפחתית, תחילתה בדרך שהתווה אביו בעלייה הראשונה, והמשכה בהשקעה של ילדיו שלו בהגנה על המפעל הציוני ובשמירה על ביטחוננו; ויחד עם זאת חידוש זה היה לדידו מקור מתמיד לדאגה לצבינה של המדינה במישור הדתי.

שורשים וציוני דרך

הרב נולד למשפחה ששילבה את כבוד התורה עם המודעות לצורך בבניין הארץ והגשמה מעשית. אביו, הרב יהודה לייב פראנק, היה איש רב פעלים ביישוב ארץ ישראל בימי העלייה הראשונה שידידו רב לו בתנועת 'חיבת ציון', ובמיוחד בהקמתה של חדרה,² שבה כיהן כרב ראשון, וצאצאיו מילאו בה תפקידים חשובים בפרדסנות ובתחומים אחרים. מנקודת הראות של האב השתייכותו לתנועת חיבת ציון לא עמדה כלל בסתירה להיותו בן למשפחה תורנית בקובנה. אחי האב, הנדיב ר' שרגא פייבל פראנק, נודע בנדבת ידו לעולם התורני של דורו, וחתניו, לוקחי בנותיו, היו ראשי ישיבות ליטאיות בעלי שם בדורם ולדורות, ובהם ר' איסר זלמן מלצר ור' משה מרדכי אפשטיין, זכר צדיקים לברכה.

2 ראו ספרו של הרב ש"ד רוזנטל, גאון ההוראה, ירושלים תשע"א, א' עמ' 7-12; ספר זה כולל חומר עשיר ומעניין ביותר כהמשך לספר: הצבי ישראל שבו פרקי ביוגרפיה מאת אותו מחבר, שראה אור בתשל"א, אך יש לזכור כי הוא כתוב במגמה הגיוגרפית המכוונת לעולם חרדי.

הרב צבי פסח פראנק נולד בקובנה שבליטא בשנת תרל"ג-1873; בילדותו זכה לחזות באבי תנועת המוסר, ר' ישראל סלנטר, והדבר נחקק בזיכרונו כמקור השראה. הוא למד בישיבות סלובודקה וטלז. את נועם הלימוד בטלז, אז בראשות הרב אליעזר גורדון, זכר כשבראשית שנות השלושים שלח את בנו ר' יהודה לייב ללמוד שם (וכן במיר). פרי מכתביו השבועיים אל הבן הוא ספר מפואר שהוציא הבן, 'אשא עיני אל ההרים', הגדוש דברי מוסר וערכים נעלים של אהבת תורה שאליהם נשוב בהמשך.

עליית הרב ארצה בשנת תרנ"ב (1892) באה מן הסתם בהשראת אביו, איש חיבת ציון, וגם כדי שלא להתחייב בשירות בצבא הרוסי. הוא הגיע למקום תורה - ירושלים, ונעשה בה לאחד מן המתמידים. זמן מה אחרי כן נשא לאישה את גיטה מלכה לבית שפירא, בת למשפחה מרבני ירושלים וקובנה. בלימודיו בשנים ההן היה קשור לתנועת המוסר, ב'בית מוסר' שהיה בירושלים. לאחר תקופת לימודים אינטנסיבית ופורייה ביפו שנחרתה בזיכרונו לטובה, חזר לירושלים והחל להורות - הן כר"מ בישיבות והן כמורה הוראה ופוסק. פריצת דרך משמעותית במעמדו התורני הייתה מינויו כדיין בבית הדין האשכנזי הפרושי בירושלים ב-1908; באותה העת מינוי שכזה יכול היה להתבצע רק בברכת הרב שמואל סלנט, רבה (הלא רשמי!) של העדה האשכנזית בירושלים, שראה בו ארי צעיר בחבורה. בבית דין זה כיהן לימים הרב פראנק כאב בית דין. בימי מלחמת העולם הראשונה סבלה משפחתו מאוד. הוא עצמו הסתתר בירושלים, ויש לשער כי מאסר אשתו על ידי השלטון העות'מאני בא כדי ללחוץ עליו להסגיר את עצמו; היא הייתה במעצר יחד עם תינוקה - בנו הצעיר אברהם, אשר היה אז בן חודשים ספורים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה הרב פראנק היה מן העומדים על ערש מינויו של הרב קוק, שאותו הכיר בימי יפו, לכהונת רבה של ירושלים ולימים גם לכהונת הרב הראשי לארץ ישראל; וכאמור, עם קום הרבנות הראשית, נעשה הרב פראנק אב בית דין של הרבנות הראשית וחבר מועצתה. לאחר מאורעות תרפ"ט, העתיק מגוריו מן העיר העתיקה לעיר החדשה. ב-1936 נבחר הרב פראנק לתפקיד הרב הראשי בירושלים (לאחר פטירת הרב קוק שהחזיק פורמלית בתואר). ב'ועדת פיל' (28.12.1936) נשא הרב דברים בשם הרבנות הראשית ובהם קבע נחרצות כי "ארץ ישראל היא נשמת חיי העם העברי. תורת ישראל ותקוות שיבת ציון נתנו לעם קיום בימי שבתו בגלות. אנו מביטים על ממשלת המנדט כעל שליחת ההשגחה העליונה להשיב את עם ישראל אל ארצו".³ הוא כיהן בבית הדין של הרבנות הראשית במשך כארבעים שנה, החל מהתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה ועד סמוך להסתלקותו.

הרב פראנק - גדול בתורה ואיש ציבור

בתפקידיו הרבניים ניתן לזהות אצל הרב פראנק שני פנים המתחברים לאחד. אשר לצד התורני הצרוף, מעטים היו השקדנים שכמוהו השתדלו להשקיע את כל עתותיהם בלימוד, ופרי ההילולים של שקידה זו הם שפעת כתביו, המתפרסים על כל מקצועות התורה - שאלות ותשובות, חידושים, אגרות ועוד ועוד. אהבת תורה והשקידה על לימודה היו עבורו כ'כיין ובוועז', יסוד חייו ותמציתם. בנו, הרב יהודה ליב פראנק, פרסם כאמור באחרית ימיו קובץ גדול של מכתבים שכתב לו אביו בשעה שלמד בישיבות בטלז ובמיר במחצית הראשונה של שנות השלושים.⁴ הספר רצוף כולו ב'תורת השקידה', המשקפת היטב את נפש האב. הוא מתחיל במכתב מתרפ"ח, כשלמד הבן בישיבת 'תפארת ישראל' בחיפה: "[...] כי השקידה היא יסוד כל ההצלחות ומקור הברכה לכל חיי האדם, ובפרט בימי הנעורים",⁵ וההמשך במכתבים לטלז בתרצ"א: "[...] והתחזק מאוד בשקידת התורה [...], ולכן שקידת התורה מבטלת כל טרדת הנפש [...]"⁶; וכך מכתב אחר מכתב: "[...] כי עיקר הכל הוא השקידה וחז"ל אמרו על הפסוק כמים הפנים לפנים גם על דברי תורה נאמר, שבאותה מידה שהאדם מקרב לבו להתורה כך התורה מתקרבת ונכנסת ללבו [...]"⁷; "כי אשרי האיש שתרגיל את כוח מחשבתו שיהיה תמיד עיונו בתורה [...]"⁸; "[...] תורתנו הקדושה שהשקידה בה היא התחבולה היחידה לה להינצל כצבי מיד יצה"ר היא ממלאה אורה בכל חדרי הלב [...]"⁹, ועוד ועוד.

הצד הנוסף של פעילותו הרבנית של הרב פראנק נשא אופי ציבורי, ובו באה לידי ביטוי רגישותו המיוחדת של הרב בתחומים שונים המקופלת בתשובותיו התורניות. בהקשר זה יצוין כי הוא נדרש לאורך עשרות שנים למצוות התלויות בארץ במסגרת 'מדרש בני ציון' בירושלים, ותמך - רעיונית והלכתית - בעוסקים בחקלאות בגוש עציון ובקיבוצים דתיים אחרים. הרב פראנק תמך בהיתר המכירה לעניין השמיטה, גם אם תוך מתן שבחים ל'גיבורי כוח עושי דברו' השומרים שמיטה כנתינתה. באחד מפסקי בג"צ¹⁰ ציטטתי את

4 י"ל פראנק, *אשא עיני אל ההרים*, תל-אביב תשס"ד.

5 שם, עמ' 23

6 שם, עמ' 35

7 שם, עמ' 81

8 שם, עמ' 113

9 שם, עמ' 153

10 7120/07 אסיף ינוב גידולים נ' מועצת הרבנות הראשית (לא פורסם).

הרב פראנק מספרו 'הדרת הארץ - שביעית', המתייחס לכך שגאוני הדור בראשית היישוב החדש קבעו "שמן הנמנעות הוא לחשוב שיש אפשרות שכל תושבי ארץ ישראל יקיימו מצות השמיטה, כמאמרה, מפני הטעמים הידועים להם ושאינם ידועים למי שאינו בקי בטיב הארץ לפי מיקומה ושעתה, ולזאת נמנו וגמרו, שקודם שנת השמיטה יסדרו מכירת הקרקע לנכרי על פי פרטים ותנאים שונים, באופן שהקרקע הנמכרת תהיה מופקעת מדין חיוב שמיטת קרקע". הוא גם נמנה עם הרבנים הראשיים, הרב הרצוג והרב עוזיאל, בין חותמי החלטת הרבנות הראשית לקראת שמיטה תשי"ב (1952), כי נוכח שבעת דחק וקיבוץ הגלויות עדיין נחוץ היתר המכירה.¹¹

תשובות הרב פראנק לשאלות הלכתיות

מלחמת השחרור עוררה שאלות הלכתיות ומחשבתיות רבות, והרב השיב עליהן אחת לאחת; הן בקשר לנגזר ממאמץ המלחמה - היתרי פיקוח נפש ללוחמים מזה, ושימור עולם הישיבות מזה; והן באשר לראיית המדינה כאתחלתא דגאולה, כ"יד ההשגחה העליונה הנטויה עלינו לחוננו", ראייה המשלבת דברי ביקורת ודאגה שנזכיר בהמשך. פסקיו ומכתביו של הרב פרנק בקום המדינה ובמלחמת הקוממיות מבליטים את גישתו, המגלה שמחה רבה על כינון המדינה. יחד עם זאת עצב היה על כך שהעיר העתיקה ומקומות כמו גוש עציון נפלו; ובדומה לרב הראשי הרב י"א הרצוג, הביע בעוצמה רבה צער גם על כך שהמדינה אינה בעלת צביון משפטי הלכתי.¹² בקום המדינה היה הרב פרנק בן 75, אך כוחו היה במוותניו כדי להביע דעותיו בשער בת רבים. באיגרת פומבית בכסלו תש"ח כתב:

לאלה החושבים כי ככל העמים בית ישראל, ומתימרים להיות מחוקקים משפטים למדינה עברית על יסודות חילוניים, ולהפריד בין הדת למשפט המדינה, אנו מכריזים ואומרים והעולה על רוחכם היה לא תהיה! פירוד זה לא יצליח, רק אם חוקי ומשפטי התורה הקדושה שעליה באנו באש ובמים - יהיו נר לרגלינו בבנין הארץ ותקומת האומה, רק אז נעשה ונצליח בעזר צור ישראל וגואלו.¹³

11 על הצעתו לחרישה בדרך מיוחדת ראו: הרב י' אריאל, באהלי שדה, כפר דרום תש"ס, עמ' 36.

12 ראו גאון ההוראה א, עמ' 361-367.

13 שם, עמ' 367-368.

הוא הרבה להתייחס לסוגיות בהקשרים של מה שמקובל לכנות 'יחסי דת ומדינה', לא נמנע מהבעת דעתו בשאלות, כמו ההסתייגות מבתי המשפט האזרחיים שאינם פוסקים לפי ההלכה, קושיות של גיוס בני הישיבות וגיוס נשים, שגם החולקים עליו בהן ראוהו כמורה הוראה בעל ראייה רחבה. הביקורת שהשמיע נתפסה בבחינת 'נאמנים פצעי אוהב'; ואיננו יודעים עד כמה השפיעה על פסיקתו העובדה שילדיו ונכדיו שירתו בצה"ל, והיו מתוכם כאמור גם שנפלו במערכה, אך לי כשלעצמי אין ספק בכך. השופט ד"ר יצחק קיסטר, שכאמור מתואר כבא אל הרב פראנק כדי להיוועץ בו, מתאר בחוות דעתו (אומנם במיעוט!) בנושא שירות לאומי לבנות¹⁴ את עמדת הרב פראנק השוללת גיוס בנות. כדי להציג את רצינות הטיעון של הרב פראנק בהקשר זה ולהוכיח שאין מדובר במי שספון בהיכלי ההלכה ואינו מעורה במציאות, כותב הוא שם כדלקמן, תוך שהוא מצטט פרטים מחיבור על אודות הרב ('משואה לדור' בתוך 'הצבי ישראל'):

במשך עשרות שנים כיהן כחבר ואב בית-דין בבתי-דין רבניים והכיר יפה את המציאות בארץ-ישראל ובמיוחד הבעיות המתעוררות בחיי משפחה, מקור הסכסוכים ותוצאותיהם. היה גם פוסק, שפנו אליו בשאלות מארץ ישראל ומחוץ לארץ והיה ידוע כמקל ולא כמחמיר. גישתו ליישוב ולהקמת המדינה ובמיוחד להגנה היתה חיובית ביותר, כפי שמראות עובדות דלקמן שהובאו במדור 'משואה לדור', בע' צ"ט ואילך. בדירתו שהיתה מקודם בעיר העתיקה ואחר-כך ברחוב מלאכי בירושלים היה מחסן נשק של ההגנה, הטלפון שלו עמד לרשות ההגנה, במרתף ביתו ברחוב מלאכי היה בית-חרושת לפצצות של ההגנה ושם ערכו אימונים. לא נמנע מלשתף פעולה עם ההגנה בשל משרתו הציבורית בתקופת המנדט, וכן לא נמנע מהשתתפות בפעולות אחרות להקמת המדינה. מתוך שיתוף פעולה עם ההגנה ברור כי הכיר מקרוב את רוח ההתנדבות של חברי ההגנה, ומסתבר שלא זרים היו לו גם הצדדים האחרים מחייהם של חלק מחברי ההגנה. על-כן מותר להבין שמה שכתב, כתב מתוך אהבת ישראל ודאגה כנה לעתיד העם.

אכן, העמדה עצמה נטועה עמוק בהלוך המחשבה של הציבור החרדי, אך בית המשפט שנאלץ בתוקף תפקידו לדון בה, יודע להעריך את נקודת המוצא של משמיעה. הרב פראנק מתח ביקורת נוקבת על חוקי הכנסת ועל בתי המשפט בשל פסיקתם שאינה

14 בג"צ 456/71 שרה ברזני נ' שר הבטחון פד' כו (2) 543, 551. צילום פסק הדין האוסר גיוס בנות ראו: הצבי ישראל (הערה 2 לעיל בחלק 'משואה לדור', עמ' קיו. על פגישת הרבנים עם ראש הממשלה ושר הבטחון ד' בן גוריון בתמוז תשי"ג (1953), ראו גאון ההוראה א, עמ' 405 ואילך, וראו שם עמ' 413-417, ונאמר שם מפי הרב פראנק שגם ככה, "על פי ההלכה אסור לגייס בנות לצבא או לשירות לאומי בכל צורה שהיא" (עמ' 413).

מבוססת על משפט התורה. הוא מצוטט בהתייחסו לעניין בתי המשפט שאותם כינה, ובכך אין חידוש 'ערכאות': "יש שני דינים בזה, א' אסור לדון בפני דיני עכו"ם אפילו בדין שדנו בו בדיני ישראל. ב' אסור לדיין ישראל לדון בדיני עכו"ם";¹⁵ והביע דעה כואבת על כך שאומנם "זכינו לראות ניצני שיבת בנים לגבולם", אך "למשפטי התורה עוד לא נקרא דרור לשוב לארץ האבות ולהשליטה על כל ענפי החיים", וחוקי הכנסת מבוססים על חוקים "[...] שנחקקו על-ידי חוקקי און ומג'לה [=חוקי הגויים] הנכתב בידי מתורבתים מזויפים, אשר בעטיים בזמנם ולעיניהם ניגר דם רב של גזע קודש כיאורי מצרים...". הפוסק הרב אליעזר יהודה ולדנברג תלמידו מצוטט כמחזיק במכתב מכ"ט בתמוז תש"י לעורך דין שסירב להתדיין בדין תורה בענייני ממונות בעניין איסור ההליכה לערכאות גם כשהשופטים יהודים, במקום שהם שופטים, ובו נאמר: "[...] ליהודים בדיני הגויים שלא ע"פ תוה"ק, ובודאי השופט הזה הוא בכלל זה שהוא רשע ומרים יד בתורת משה".¹⁶ ועם כל זאת היו שופטים דתיים שבאו להתייעץ אתו איך לכתוב את פסק הדין שיהא תואם את פסקי השולחן ערוך" (בהקשר זה נזכרים השופטים שרשבסקי וקיסטר).¹⁷ בהתייחס לדבריו הבוטלים, שבכל הכבוד יש בהם קיצוניות יתרה, שהוזכרו לעיל, הם באו בהקשר שמבחינתו של הרב היה בלתי נסבל - סירוב לדין תורה, ומה שהוסיף ללא ספק לצערו הוא שהמשפט העות'מאני והבריטי היה יסוד המשפט האזרחי במדינת ישראל. אכן, מנקודת מבט תורנית וגם לאומית-יהודית אפשר להבין את הצער הגדול של רבנים כמו הרב הרצוג והרב פראנק בהיכוחם לדעת כי השרשתו של המשפט העברי איננה מצליחה. ועם זאת ניתן לתמוה, וזאת בכל הכבוד והענווה, מה באופן מעשי סבר ויכול היה לסבור הרב פראנק, בשעה שרוב אזרחי המדינה, ובודאי רוב השופטים לא קיבל עליו את ההלכה כמקור משפטי יומיומי, וכלום ניתן היה לחשוב כי במקרה כזה לא יהיו בתי משפט מכל וכל?

15 גאון ההוראה א, עמ' 370-371.

16 שם, עמ' 373.

17 שם, עמ' 370.

פוסק ודיין - מעלות ומידות

בפסיקתו ההלכתית הרב פראנק נודע כפוסק בעל סברה ישרה, ואשר על כן נתפס ככתובת מרכזית לשאלות הלכתיות כבדות משקל ומסובכות; שמעו הגיע - למשל - עד להודו, ולשם הזמן בתקופת המנדט כדי לפסוק בסכסוך קשה שנתגלע שם. בצד יכולתו הבלתי מצויה להקדיש עצמו ללימוד, בלט כוחו בניסוח תשובות הלכתיות ברורות, אמיצות וישירות. כתביו הרבים (ה'ר צבי' ו'מקראי קדש' לחלקיהם, 'מקדש מלך', 'שביבי אור' ועוד), נתפסים כמעייין תורני מפכה שעמד במבחני הזמן. הידע העמוק המשוקע בהם משולב באידיאולוגיה המשמרת את מנהגי ירושלים (למשל בתחום השחיטה), ובהיבט האנושי, גמילות חסד עם הבריות, הכרוכים בטביעת עין מיוחדת בנושא זה שניחן בה. בעיסוקו בעגונות שיוצג להלן, תעלה גישתו האנושית - חסד, רחמים וחנינה, אך בשילוב מלא עם המחויבות להלכה כפשוטה ועם שכל ישר.

הרב פראנק בלט בירושלים, עיר גדולה של חכמים וסופרים. במובן מסוים, בשונה - למשל - מהרב א"י קוק שעסק גם בשירה, בפילוסופיה ובהגות, היה הרב פראנק 'בעל מלאכה אחת' - התורה והפסיקה, שכן היה פוסק בכל רמ"ח ושס"ה. במלאכתו זו הצליח לבנות הרמוניה בין ישן לחדש; משול היה אילן רב פארות ושבע ימים, שאינו מתכופף לרוחות הזמן, אך גם אינו מתעלם מרוחות הזמן שהוא חשוף להן, מהתפתחויות מדיניות, היסטוריות, חברתיות ואחרות. את המתח, תקיפות מזה ורכות מזה, בין רך כקנה וקשה כארז, בין ה'רך' וה'קשה', מתאר בנו, ר' אברהם פרנק, המספר על אביו כי:

[...] היתה לו תפיסה מהירה לסוגיות מורכבות ונפתלות ככל שהיו וכשרון להבחין בין עיקר לטפל בין התבן לבר. בחכמתו ידע לפשט ולהתיר תסבוכות, ולתת מענה הלכתי ברור ומעשי לבעיות שלפניו. הוא פסק בבהירות ובאומץ ונטל על שכמו אחריות השמורה רק לבקיאים בנבכי ההלכה. עם זאת, הוא כאב, פשוטו כמשמעו, את כאבם של הסובלים, לא נח עד שמצא פתרון לבעיותיהם של נדכאים, ובעיקר של עגונות, וכאלה לא היו מעט בירושלים שלאחר מלחמת העולם הראשונה.¹⁸

ברוח זו סופר גם בספרות הזיכרונות על אודותיו. הנה, מצד אחד נאמר כי "רבינו היה ניגש לכל ענין הקשור בהלכה ברצינות ובכובד ראש, תוך הכרת כובד האחריות שלו כפוסק וכמורה הלכה, דרכו הייתה שלא לזלזל אף בשאלה פשוטה, בחששו שמא יבואו לזלזל

18 א' פראנק, טוב וחסד ירדפוני, ירושלים תשס"ז, עמ' 15.

בשאלות חמורות יותר",¹⁹ ובמקביל, הודגשה הקפדתו למנוע הלבנת פנים.²⁰ מנקודת מוצא אחרת לגמרי סיפר עליו השופט חיים כהן למיכאל ששר: "אהבתי אותו מאוד, ממש הערצתי אותו. [...] הרב פרנק היה אדם חם ומלא רחמים, שגילה הבנה גדולה מאוד לנפש האנשים שעמדו לפניו. תמיד היה לי רושם שהוא סובל את סבלם"²¹ (בין היתר, כמסופר שם, התיר מעגינותה את אלמנת אחיו של ח' כהן, שנספה באושוויץ²²). מראיינו של חיים כהן - מ' ששר - סיפר על חוויה משלו בעניין התרה על-ידי הרב פראנק מחובת ייבום וחליצה, ועל כך העיר השופט כהן: "לא שהיה לו אומץ לב, ולא שהיתה לו העזה לעשות רפורמה או לסטות מההלכה, הוא פשוט הזדהה עם סבלם של האנשים; היתה לו נפש תמימה; הוא היה אחד מל"ו הצדיקים, אם הם אמנם קיימים"²³. וכן כתב: "כשראיתי לפני אדם כמו הרב צבי פסח פרנק, ידעת, שלפניך אישיות שהיא משכמה ומעלה. אין זה שופט שמזדמן לך בכל יום"; והוסיף "הוא היה רחום וחנון ארך האפיים ורב החסד מכל הדיינים והשופטים שנתקלתי בהם בחיי המקצועיים"²⁴. אוסיף, כי בעיני שלי - ואני משתדל לשאוב השראה מהרב פראנק, הן הפוסק והן הדיין - נבחנים דיינים כשופטים לא רק בנושאים 'גדולים' הנוגעים לכלל, אלא ביחס לפרט הסובל, היחיד שלפניו. לעניין פסיקה הלכתית בנושא כשרות שמעתי מפי הרב אליהו גרוסברג, שבילדותו נשלח על-ידי אימו בשאלה בעוף, שלא נמצא לה תחילה היתר, ולבסוף נמצא על-ידי הרב פראנק; אך בעת הספק אמר לו בנו של הרב פראנק, ר' תנחום, כי אם יוטרף העוף נוהג הרב לתת לשואל את דמיו, וזאת מתוך ידיעת העוני.

19 פניני רבינו צבי פסח על התורה (בעריכת הרב אברהם ישראל רוזנטל) ירושלים תש"ע, קט-קי.

20 שם, עמ' רפ.

21 חיים כהן - שופט עליון - שיחות עם מיכאל ששר, ירושלים 1989, עמ' 204.

22 שם, עמ' 204.

23 שם, עמ' 205.

24 שם, עמ' 206.

התרת עגונות

הנושא הספציפי, אחד מרבים בעבודתו התורנית של הרב, שראיתי להידרש אליו במסגרת זו הוא התרת עגונות.²⁵ אפיוני עגונות השתנו במידה רבה בדורנו, וראוי שלא לטעות: עגונות בהקשר ההיסטורי הן מי שבעליהן נעלמו ואינם, אם בדרכים, כקרבנות ליסטים ומלחמות, כתוצאה מגילויי אלימות, ואם בטביעה בימים ובנהרות. בדור אחרון הגיע סוג זה של עגינות לשיא עגום בשואה, שהעצימה את מספרן, והיו גם עגונות במאבק לתקומת ישראל, כפי שנוכיר להלן. לעומת זאת, בימינו אלה, כאשר מדברים על עגונות, הכוונה היא בדרך כלל למי שהן 'עגונות חיות', שבעליהן מסרבים ליתן להן גט, והן בחינת "דמעת העשוקים ואין להם מנחם ומיד עושקיהם כוח ואין להם מנחם" (קהלת ד, א). הרב פראנק עסק בהתרת עגונות משני הסוגים; אם כי בדורו היו העגונות ברובן מי שבעליהן אבדו. התרת עגונה מעין זו אינה עניין של מה בכך, וכידוע בנסיבות דאז היו דברים מעולם שלאחר התרת העגונה ונישואין שניים לפתע הופיע הבעל הנעדר, על כל ההשלכות ההלכתיות החמורות הכרוכות בכך (האישה אסורה לשני הגברים, וילדיה מזווג שני יהיו ממזרים, ועליהם נדרש בפי חז"ל הפסוק: "מעות לא יוכל לתקון" קהלת א, טו);²⁶ יש אפוא חשיבות עצומה להיתר, ובמקביל אחריות המתיר גדולה עד מאוד. הרב פראנק עמס מטלה זו על שכמו באופן מרשים מאין כמוהו.

הרב פראנק עסק במצבים שונים של נשים הסובלות בהקשרים של חיי הנישואין שלהם. למשל, דאגתו הייתה נתונה למצבה הכלכלי של אישה מגורשת, ולהבטחת פרנסתה במקרה של מחלת נפש. הוא השתדל להתיר נישואין פיקטיביים שנעשו בתקופת המנדט לשם רישיון עלייה, והיה צורך לשחרר את הנשים מכבליהן במקרים שהגברים סירבו לשחררן. וברוח זו גם פעל להתרת מי שהועלתה כלפיהם טענת ממזרות. בכל אלו הצד השווה היה - חיפוש פתרון לקולא, פתרון אנושי; וזאת ברוח פסיקותיהם של גדולים אחרים, כמו הרב

25 גאון ההוראה ב, עמ' 207 ואילך, כולל סיפורים רבים לישע עגונות בדרכים שונות; באחד המקרים (שם עמ' 213-220), לא עלה על יצועו - והוא בגבורות - מרבית הלילה ואמר לבתו: "[...] איך אלך לי לישון בשלוות נפש, כאשר בת ישראל טובעת בים של דם" וראו גם הצבי ישראל (הערה 2 לעיל), עמ' קסג ואילך, הפרק 'לישע עגונות'.

26 "איזהו מעות שאינו יכול לתקון? זה הבא על הערוה והוליד ממנה ממזר" (משנה, חגיגה, א, ז). פסוק אחר שייחסו לממזרים מכריז: "ושבתי אני ואראה את כל העשוקים. דניאל חייטא פתר קריה בממזרים. והנה דמעת העשוקים - אבותם של אלו עוברי עברות ואילין עלוביא מה איכפת להון [...]". כי דמעתם היא "דמעת העשוקים ואין להם מנחם" (קהלת ד, א). (ויקרא רבה פרשה לב, וראו גם: קהלת רבה פרשה ד, ג); ראו רשימתי: א' רובינשטיין 'מלכות ישראל לעומת דינא דמלכותא' (בעקבות ספרו של ד"ר ג' גרמן "מלך ישראל"), מחקרי משפט, כד, תשס"ו, עמ' 489-503.

חיים עוזר גרודונסקי שקדם לו במעט, והרב משה פינשטיין, שבא מעט אחריו, ובסמוך לאחר השואה - הרב אפרים אשרי.

הרבה סופר על המאמצים הגדולים שהקדיש הרב פראנק לעגונות לאורך כל חייו בצעירותו וגם בזקנתו. כתבו עליו הרבנים ש"ד רוזנטל ור' פראנק עורכי ספרו 'הר צבי - אבן העזר', "ענין תיקון העגונות עומד בראש דאגותיו [...] הוא הלך בעקבותיהם של גדולי הדורות אנשי השם אשר מעולם, אשר מסרו נפשם להתרת עגונות ועגונים הוא מסר את גופו ונפשו, את כוחותיו ואת שארית לשד עצמותיו המצומקות כדי להושיע ולשמח עגומי נפש שבורי לב ומציקי ארץ".²⁷ לפי אחיינו, הרב שרגא פייבל פראנק, רבה של ימין משה, נהג לומר "לא די להן לנשים שהתורה קשרה אותם בכבלים, אנו בעצלותנו אל לנו להוסיף עליהן". כשאירע ששהה מרבית הלילה בטיפול במקרה של עגינות, ובתו העירה על כך, ענה: "בת ישראל מתייסרת ושותתת דם, איך אפשר ללכת לישון?". מסופר כי שהה במשך לילה שלם בבית חולים לחולי נפש, בציפייה שהבעל ישתפה ולו לזמן קצר, כדי לחלץ ממנו גט. ובמקרה אחר, בהיותו כבר בגיל גבורות, הלך לבית החולים בגבעת שאול, ובמכתב לחו"ל בעניין זה כתב: "אשר מאוד מאוד הפליגו חז"ל בגודל הענין לשקוד על תקנת בנות ישראל להצילן מצער העיגון". בפתח פנקס תשובותיו בעניין זה הביא מדברי הירושלמי (בבא קמא פ"ח ה"ז) "כל זמן שאתה רחמן המקום מרחם עליך", אם נכון אתה לטרוח ללא גבול, ירחם המקום ונזכה למצוא פתרון. מסופר על מקרה של 'עגונה חיה', מן הסוג המוכר בדורנו כ'מסורבת גט', שבערב יום כיפור הצליח הרב לחלץ את חתימת הבעל הסרבן, והואיל והבעל התנה שהעניין ייגמר בו ביום, עשו זאת כל הנוגעים בדבר בהנחיית הרב, והגט ניתן ממש בטרם פנה היום. ועוד בעניין עגינות, חתנו של הרב, הרב חיים גרונם לנדאו, מספר כיצד ביקשה עגונה התרה, והפצירה שלא לדחות את פתרון עניינה, ועל אתר נעתר הרב, חרף מצוקת זמנו, נבדק ונמצא שניתן להתירה. כך גם במקרים אחרים, חרף זקנה וחולי.²⁸

ביותר ממקום אחד התייחס לדברי הנביא מיכה (ו, ח) "הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך, כי אם-עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם-אלהיך", שאין 'עשות משפט ואהבת חסד' נושאים נפרדים, אלא "בשעות קשות משפט צריך להיות ברוח של אהבת חסד, והוא אופן בעשיית המשפט, שלא ייכשל חס ושלום בעיוות המשפט".²⁹

27 ספר הר צבי, אבן העזר א, ירושלים תשס"ד, עמ' יג.

28 ראו: פניני רבי צבי פסח על התורה (בעריכת הרב א"י רוזנטל), ירושלים תש"ע, עמ' קט-קי.

29 גאון ההוראה ב, עמ' 170.

עגונות השואה ומלחמות ישראל

כבר לפני השואה השיב הרב בעניין עגונה שבעלה נהרג על ידי השלטון הרוסי (תרפ"ג); במקרה זה סמך ידו על רישומי ממשל רוסיים, וניתוחו נעשה תוך שימוש במגוון מקורות. כך נהג גם בתשובה לרב בארצות הברית לגבי אישה שבעלה נהרג שנים רבות קודם לכן.³⁰ אולם מרגשות במיוחד תשובות בנידון הקשורות לשואה.³¹ הרב השתמש בדברי גוי המסיח לפי תומו, שתיאר כי יהודים נהרגו ביער על ידי גויים. הוא ביסס הלכתית תשובתו להתיר על 'אומדנות חזקות', ובהן החזקה שהלכו רוב היהודים לאיבוד, ושאבד זכרו של המנות, וגם על ההנחה שאילו נשאר בחיים היה מודיע לביתו, ומה גם שלפני כן שלח מכתבים על ידי הצלב האדום; ועל כן, גם בלא הגוי המסיח לפי תומו יכול היה להיות היתר, משיצאה האשה מכלל איסור דאורייתא, ולעניין איסור דרבנן מועיל הגוי.

מהו הבסיס ההלכתי לעניין התרת העגונות הללו? כעיקרון מדובר בחיפוש פתרונות להקל. יסודות גישתו של הרב פראנק לנושא העגונות כוללים מחד גיסא ניתוח הלכתי של חזקות ('תרי רובי' - שני רובים), ומאידך גיסא - גישה מוסרית-ערכית. היא באה לידי ביטוי מעמיק ב'קונטרס עגונות השואה',³² שבו נידון מקרה אישה ששמעה מעדים, אשר ראו כי בעלה נלקח לאושוויץ ואבד זכרו. השיטה בה נקט מיוסדת על דבריו של הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה³³ שדן בפרשת טביעת ספינה ובה כמה מאות אנשים שמתוכם נותרו רק כשלושים או ארבעים ניצולים, והדגיש את עיקרון 'תרי רובי'. הרוב האחד - שרק מיעוט נמלטים ניצלים במים שאין להם סוף, והרוב השני - "דהא זה ברור לנו כי הרוב מאותם שהיו בספינה טבעו ומתו [...], אם כן, כשאנו באים לדון על כל אחת מהעגונות, אם בעלה היה מהנמלטים, על זה יש לנו לומר דכל דפריש מרובא פריש". לפנינו אפוא עיקרון 'כללי' כרוב האחד, ולצדו יישום 'קונקרטי' כרוב האחר.

וכשמדובר במי שהובלו לאושוויץ, בוחן הרב פראנק את האפשרויות השונות ומסווג אותן אנליטית - יש מי שלגביו באו עדויות ספציפיות לגבי הובלתו לתאי הגזים (שדומה למי שנפל לכבשן אש); או מי שהועד ונשלח ב'סלקציה' לצד שמאל, שמשם בדרך כלל נלקחו לשריפה (שדומה למי שיצא ליהרג בבית דין של עכו"ם); או מי שלא ידוע לאיזה צד נשלח, שאמנם לגביו השאלה ההלכתית קשה יותר, אך כיוון שרובא דרובא של מי

30 ספר הר צבי, אבן העזר, (א), סימן נג, עמ' פג.

31 שם סימן נה, עמ' פו.

32 שם, סימן סד, עמ' קכד-קני.

33 עין יצחק, וילנה תרנ"ה, ח"ב, סימן ב, עמ' 14-16, וראו עוד שם במקומות רבים.

שהגיעו לאושוויץ נהרגו במיתות משונות - אבדה חזקת החיים. ההנחה היא אפוא שהיה בנידון דידן רוב אחד הדומה לכך שרוב הנטבעים מספינה אינם עולים ליבשה (קרי, רוב באי אושוויץ אינם יוצאים משם), ואם שומעים גם שהתפרסם הקול על כך - הרי שני רובים המגיעים יחד, ובגלל עצם קיום המלחמה, ייתכן כי ישנם אף שלושה רובים.

ועוד חזקות - ההנחה היא שרוב היהודים שבארצות הכיבוש נספו. ובניסוחו של עורך התשובה - הרב יוסף כהן (בעל נכדתו של הרב): "בנטבע במים שאין להם סוף שהחמירו חכמים [...] אם נתוסף שם עוד ענין שרובו למיתה [...] שהאשה מותרת להינשא לכתחילה [...] שעצם הלקיחה למחנות הוא רוב למיתה, וגם רוב שני המברר לנו שלא ניצל, משום דאם היה ניצול, היה מודיע על ידי כתב ומחפש אמצעים להתקשר עם ביתו [...]".³⁴ ולדידי חיוני להוסיף עוד יסוד "וכבר כתבו גדולי האחרונים שבעגונות מגבבים קולות מה שאפשר לפי הדין, ולפי גודל הדוחק".³⁵

היו גם עגונות בימי המאבק למדינה. פרשה עצובה היתה היתר העגונה מפיצוץ גשר אכזיב;³⁶ מדובר בסיפור נוגע ללב של אחד מחברי קיבוץ דפנה שנהרג בפעולת גשר אכזיב בתש"ו, והותיר אישה וילדה, והאישה ביקשה כתום שנה להתירה מכבלי העיגון. את הנהרגים בפעולה לא ניתן היה לזהות. אל הרב פראנק פנה רבה של צפת, הרב אברהם לייב זילברמן, ב"שאלת חכם חצי תשובה", המתארת את הספקות, שמא חזר בו המנוח באמצע הדרך מן הפעולה, וספק זה נדחה, ו"ידוע שהם מוסרים נפשם על שליחותם", והספק השני - שמא ברח אחרי הפעולה, ואף זה נדחה כבלתי מתקבל על הדעת. הרב זילברמן הציע לפני הרב פראנק, שעם עגונה צעירה מקלים, וסבר שיש להמתין עד שנתיים בנישואין מטעמים הלכתיים. הרב פראנק ענה כי אין היא צריכה להמתין שתי שנים. בנימוקיו ההלכתיים הנרחבים נאמרו דברים, בשאלה, האם בצאת המנוח למלחמה יצאה אשתו מחזקת אשת איש, ולדעתו, בכל מקרה דינה כספק אשת איש ולא כוודאית - "ונמנים עליה חזקת חיים וחזקת מתים". אף לשיטתו, אין לדבר כאן על אפשרות בריחה של המנוח, שכן ידוע לגביו ושכמותו "שהם בהתנדבות, ברצון ובמסירות נפש", וגם אין להניח שהמנוחים לא היו מתקשרים למשפחה אילו שרדו; ועל כן יוצאת האישה מכלל איסור דאורייתא, אבל היא נשארת עדיין אשת איש מדרבנן. גם החשש שמא אחרי המלחמה נמלט המנוח אינו במקומו, כותב הרב פראנק, שכן "ידוע שמוסרים נפשם על שליחותם". חלק מן הגופות נקברו בעילום שם, ולכן אין לומר שחסרים מחברי המנוח רבים ואולי המנוח חי. הרב

34 עין יצחק, עמ' קלד.

35 שם, סימן סה, עמ' קלת.

36 שם, סימן נט עמ' קח.

פראנק הסתמך לעניין זה על הודעה בעיתון הקיבוצי 'איגרת', בה נאמר שחלק מחלקי הגופות הם של אחדים מהנעדרים, והיתר נקברו בעילום שם בחיפה, מן הסתם מחשש הבריטים. כותב הרב, כי נוכח ההודעה, ברור שהמנוח נטרסק, כי אילו היה בחיים היה מודיע לאשתו, לכן נמצאים 'תרי רובא' (שתי חזקות רוב להיתר), מלבד הצירוף ההלכתי של 'אבד זכרו', ועל פי ההודעה האמורה בעיתון יוצא כי אשתו זכאית להינשא; אם כן, לסיכום, לפנינו ודאות שרוב האנשים נהרגו, וכן הנחה שאילו היה המנוח חי היה מודיע לאשתו, וכבר אבד זכרו - שהרי חלף זמן - על כן הותרה האישה מעגינות. כאן המקום לציין כי הרב נדרש גם לשאלת כשירותם של עורכי העיתון הפנימי של קיבוץ חופשי לגבי עדות אישה בנידון. ובעניין זה "שאינן זה בגדר ודאי שכולם [=בקיבוץ] מחללים השבת בפרהסיא, אין לאסור מספק, שאפשר שיש יחיד או יחידים, שאינם מחללים את השבת".³⁷

סוף דבר

לפנינו אישיות מורכבת שחיה ביישוב הישן תוך פתיחות רבה ליישוב החדש; יסודותיו נעוצים ברקע משפחתי תורני שנקשר ביישוב הארץ. בדרכו שלו ניסה הרב פראנק לכוון להנהגה כלל ישראלית. בדרך זו הלך מתוך ביטחון ו'יד על ההגה והדופק', מיעט להתחשב בהשפעות חיצוניות, והפגין עצמאות מחשבתית; רב חרדי בעל זיקות ליישוב הארץ ולציונות, רב 'בעל כתפיים רחבות'. דומה כי מעטים הם הרבנים המתאימים לאפיונים אלו היום, ומנקודת מבטי יש להצטער על כך.